

ПЕТЪР Д. АНГЕЛОВ (София)

ЖИТИЕТО НА СТЕФАН ДЕЧАНСКИ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК В СРЪБСКИТЕ РОДОСЛОВИ И ЛЕТОПИСИ

Проучването на политическата и културната история на средновековна България изисква привличане, анализиране и сравняване на разнообразни по своя вид и произход исторически извори. Между тях важно място заемат паметниците на средновековната сръбска книжнина. Интересът към тях е оправдан, като се има пред вид, че почти през цялото средновековие между България и Сърбия са съществували непрекъснати политически и културни взаимоотношения. Като две съседни държави те са се оказвали неведнъж преплетени в сложни политически ситуации на Балканския полуостров. В едни моменти българи и сърби са действували като съюзници, в други като неприятел, а понякога заедно са търпели тежките удари на чужди завоеватели. Всичко това прави обясним факта, че в средновековните сръбски книжовни паметници се срещат редица събития, отнасящи се до българската история. В това отношение безспорно най-важни са биографиите на сръбските крале от XIII и XIV в., които са ценен извор при разкриването на важни моменти от политическата история на средновековна България.

Наред с тези биографии обаче други интересни произведения, на които се е обръщало по-малко внимание при проучването на българската средновековна история, са сръбските родослови и летописи. В тези произведения могат да се открият сведения от най-различен характер, отнасящи се до различни страни от политическото и културното развитие на средновековна България. Така например в родословите и летописите са отразени такива важни събития като покръстването на българите, създаването на славянската писменост, борбите на българския народ срещу османския нашественик и др. Освен това са налице и някои данни, свидетелстващи за развитието на българо-сръбските политически отношения през средновековието.

Ако подбудите, накарали авторите и преписвачите на родословите и летописите да отбележат в тях определени събития и факти от българската история, в повечето случаи намират своето обяснение, то не може винаги с положителност да се каже по какъв път, време и начин тези сведения са

попаднали в разглежданите произведения.¹ Вероятно е в основата на една част от тях да стоят старобългарски книжовни паметници, които са били използвани пряко от съставителите на родословите и летописите. Възможно е също така някои от сведенията за българската история в тези паметници да са попаднали по косвен път посредством заимствването на руски летописни съчинения.²

Повишеният интерес към българската история в отделни сръбски летописи се дължи на обстоятелството, че те са били писани в манастири, обитавани предимно от български монаси. Такъв е например случаят с т. нар. Сарандапорски летопис, който съдържа един обширен разказ за покръстването на българите.³ Летописът е бил съставен в известния Осоговски манастир в Северна Македония, за който има данни, че по време на османското владичество е бил населен с български монаси.⁴

Обстоятелството, че българи взимат участие в съставянето на някои сръбски летописи, разбира се, не е случайно. Добре е известно, че след падането на България под османска власт голям брой книжовници напускат българските земи и отиват в съседна Сърбия. Между тях, както се знае, е и видният представител на Търновската книжовна школа Григорий Цамблак, който има определени заслуги за развитието на сръбската книжнина.

Анализът на едно известие за българо-сръбските отношения през средновековието, поместено в сръбските родослови и летописи, показва, че при съставянето на една част от тях е било използвано известното Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. По-конкретно става дума за битката между българи и сърби, станала през 1330 г. край Велбъжд (днес Кюстендил) и завършила със смъртта на българския цар Михаил III Шишман.⁵ Сведения за това събитие са откриват и в двете големи групи сръбски летописи — т. нар. млади и стари летописи — названия, дадени от техния издател Л. Стоянович.

Старите летописи, пет на брой, са запазени в препис от XV в., но те водят началото си от една първоначална редакция, съставена вероятно няколко преди смъртта на цар Урош през 1371 г. Въз основа на старите летописи по-късно възникват т. нар. млади летописи. На базата на няколко първоначални редакции, чрез непрекъснати добавки и разширения броят

¹ Вж. П. Ангелов. Болгарская история в сербских родословиях и летописях. — *Palaeobulgarica*, кн. 2, 1981 (под печат).

² Д. Ж. Радойчић. Српски рукопис хронографа западноруске редакције Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, с. 337—343; Р. Лалић. О узајамним везама између старе српске и руске књижевности. — Прил. за кн. јез. и фолклор, св. 3—4, 1968, с. 179—202.

³ Разказът е взет от т. нар. Загребски зборник, съставен през 1469 г. от Владислав Граматик. Този разказ, чийто старобългарски произход не подлежи на съмнение, е писан вероятно през XIV в., като са използвани византийски източници и най-вече хрониката на Йоан Зонара. Вж. Л. Стоянович. Стари сръбски родослови и летописи. Ср. Карловци, 1927, с. XVII; А. И. Яцимирски. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. — Изв. Отд. русского языка и словестности, VII, 1, 1903, с. 112.

⁴ В една бележка, открита в Дубровнишкия архив от 1474 г., се казва, че по молба на монасите републиката отпуснала парична помощ от 20 перпера за българския манастир „Св. Яким“ — Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 146.

⁵ Вж. за битката А. Л. Бурмов. История на България по времето на Шишмановци. — В: Избрани произведения. I. С., 1968, с. 255 и сл.

на младите летописи до XVII в. расте непрекъснато — досега са открити над 40.⁶ Интересно е да се отбележи, че в някои случаи направените допълнения и отделни сведения са взети от съчинения, които не са били използвани при съставянето на старите летописи. Конкретно ще се убедим в това, ако анализираме сведението за битката при Велбъжд, намерило място и в старите и младите летописи.

В най-ранния от старите летописи, т. нар. Копорински, то е предадено по следния начин: В лето ²swan нзиде начелникъ скндскын, глаголюemy Мнханль царь съ слою, н съ ннмь окръстнынъ езыци, глаголю же Татарн, Басарабн съ процнмн, н тѣхъ ведн собою. Н снце оустрѣмн се влсхътнхъ ѡчство его, нъ прогрѣшнвъ начинантѣ оукорнзннѣ паддѣтѣ нечъстнвын. . .⁷

Както се вижда, сведението за битката при Велбъжд е сравнително подробно. Посочени са точната година на събитието, съюзниците на българския цар, неговите цели и съдбата му след поражението. Едно сравнение между цитираното известие и обширния разказ за сражението при Велбъжд в житието на Стефан Дечански от Даниловия продължител показва известни отлики. Така например в житието Михаил е наречен български цар (цара българскаго), а не скитски, както в летописите.⁸ Освен това Даниловият продължител не сочи конкретно съюзниците му. Сведение за съюзниците на Михаил Шишман, което в някои отношения е сходно с това от старите летописи, се открива в Увода към т. нар. Душанов законник — сръбски правен паметник от 1349 г. Там се казва, че на българския цар помагали: . . .цара грчаскаго . . . н брата его Белдоура н Александра цара Българомь н Басаравоу Нван'ка, таста Алексан'дра цара соуметь живоуштнхъ чрныхъ Татарь н господство ѡшко. . .⁹

Особено големи различия се забелязват в предаването на сражението между младите и старите летописи. В обобщен вид за битката при Велбъжд младите летописи съобщават следното: В. л. ²swan оубы краль Дечанскы Мнханаа цара българского на Велбоуждоу.¹⁰ В един от тях, т. нар. Сенички летопис, се среща и добавката, че сръбският крал е убил Михаил Шишман заедно със сина си Душан.¹¹ В част от летописите се среща също така и допълнението, че след битката Стефан Дечански завладял България (н прнмн Блзгаре).¹²

⁶ Л. Стояновић. Цит. съч., с. X и сл.

⁷ Пак там, с. 78—80. С незначителни разлики същото известие намираме и в останалите „стари“ летописи.

⁸ Б. Даничић. Животи краљева и архиепископа српских. Загреб, 1866, с. 178.

⁹ С. Новаковић. Законик цара Стефана Душана. Београд, 1898, с. 3. Подобно известие, без обаче да се сочат конкретно владетелите и народите, помагали на Михаил Шишман, се съдържа в хрисовул на крал Стефан Дечански за манастира „Пайтократор“ край Дечани от 1330 г. Там е отбелязано: съ ннѣмнъ снѣмннмъ Д. мн н съ ннѣмнѣмннмъ кзыкы — Monumenta Serbica, ed Fr. Mikločič, Viena, 1858, p. 100.

¹⁰ Л. Стояновић. Цит. съч., с. 172.

¹¹ Пак там, с. 189.

¹² Пак там.

От приведените примери се вижда, че в младите летописи сведението за битката при Велбъжд е значително по-кратко. В тях за разлика от старите летописи само е отбелязано, че Стефан Дечански е убил българския цар, като е назовано точното място на сражението — при Велбъжд. Не са посочени обаче, както това е направено в старите летописи, причините за войната и съюзниците на Михаил Шишман.

Едно сравнение между разказа на Григорий Цамблак за битката при Велбъжд в житието на Стефан Дечански и краткото известие в младите летописи ни убеждава, че то е съставено на базата на посоченото житие. Преди всичко се вижда, че както в житието, така и в младите летописи се сочи едно и също място на сражението — при Велбъжд.¹³ Това е факт, който не е отбелязан както в Житието на Стефан Дечански от Данило, така и в старите летописи. Освен това е характерна и посочената добавка в Сеничкия летопис, че Стефан Дечански убил българския цар заедно със сина си. Това напомня много разказа на Григорий Цамблак, според който, след като Михаил Шишман бил пленен, той бил доведен при сина на Стефан Дечански, където се лишил от живота си.¹⁴

С още по-голяма сигурност може да се твърди, че житието на Григорий Цамблак е послужило за извор при споменаването на Велбъждката битка и в единствения сръбски родослов (т. нар. Карловачки), където се говори за нея. Там не само подобно на младите летописи се потвърждава, че Стефан Дечански е убил българския цар при Велбъжд, но преди това се отбелязва, че Григорий Цамблак е автор на служба и житие за Стефан Дечански.¹⁵ За да съобщи този факт, съставителят на родослова очевидно е познавал въпросното житие и го е използвал. Посоченото известие представлява само по себе си достатъчно силен аргумент, който оборва повдигнатото от някои автори съмнение относно това, дали Григорий Цамблак е писал житие на Стефан Дечански.¹⁶ Обстоятелството, че споменатият родослов е по-късен (от XVI в.), не намалява според мен достоверността на разглежданите сведения. Отдавна е установено, че достигналите до нас по-късни редакции на сръбските родослови водят началото си от една редакция, съставена преди 1431 г. и вмъкната в съкратен вид в Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки.¹⁷ При това положение едва ли има основание да се смята, че изворната основа на по-късните родослови е ненадеждна. Както отбелязва издателят на родословите Л. Стоянович, за повечето от тях изворната база е една и съща, но понякога в някои от родословите са използвани и други съчинения и са предадени факти, които са плод на личните познания на отделния автор. Очевидно такъв е и случаят с разглеждания от нас Родослов, чийто съста-

¹³ Вж. в изданието текст на житието от Я. Шафарик в Гласник друштва српске словестности, кн. XI, 1858, с. 72.

¹⁴ Пак там, с. 74—75.

¹⁵ Л. Стоянович. Цит. съч., с. 34 — ... Сърпска же службѣу его и житѣ Григорѣ Цамблѣкѣ...

¹⁶ Е. П. Наумов. Кем написано второе житие Стефана Дечанского. — В: Славянский архив. М., 1963, с. 60—73. Критика на изказаното от Е. П. Наумов становище вж. у К. Мечев. Григорий Цамблак. С., 1969, с. 83 и сл.

¹⁷ Ђ. Радојчић. Доба постанка и развој старих српских родослова. — Ист. гласник, 1848, 2, с. 21—36. Според автора първоначалната редакция на Родослова е съставена между 1374—1377 г.

вители за разлика от другите автори на родословите е могъл да използва житието на Григорий Цамблак и не е пропуснал да отбележи този факт.

Един друг факт, който не може да не направи впечатление при сравнението на известията за битката при Велбъжд в младите и в старите летописи, е разликата в тона, с който се говори за нея в двете групи летописи. Характерна за старите летописи е подчертаната тенденция да се преувеличи броят на българската войска и нейните съюзници, да се изопачат истинските намерения на Михаил Шишман, а също така да се разкаже за неговата смърт с враждебен тон като едно заслужено възмездие.

Нещо съвсем друго обаче се среща в младите летописи. Там известието за Велбъждката битка, както се вижда, е не само по-кратко, но и по-безпристрастно и без елемент на преувеличение. Особено показателно е, че в младите летописи не са посочени причините за войната между сърби и българи, които съвсем ясно в старите летописи се свързват със завоевателни стремежи на българския цар. Тази разлика в двете групи паметници трябва да се обясни преди всичко с времето и източниците, от които идват едните и другите сведения за битката при Велбъжд. Както беше вече отбелязано, старите летописи имат за изворна основа съчинение, съставено преди 1371 г., т. е. по времето, когато България и Сърбия съществуват като самостоятелни държави, и споменът от битката не е избледнял напълно. Следователно през този период е по-възможно и обяснимо за нея да се пише в отрицателна светлина относно действията на българския владетел.

Не така стоят обаче нещата при младите летописи. Вече се каза, че те водят началото си от времето на османското владичество, когато и двата народа трябва да обединяват усилията си срещу поробителя. При това положение е естествено, че техните съставители няма да наблягат толкова на някогашните вражди между българи и сърби. Поради това именно в младите летописи известието за битката не е взето от старите летописи, а от житието на Григорий Цамблак. Писано в условия на засилена османска експанзия на Балканския полуостров, когато българската държава не съществува, в това произведение, както посочват изследвачите, е явен и обясним стремежът на старобългарския книжовник да омаловажи съществуващите противоречия между българи и сърби и да разкаже за битката при Велбъжд с един безпристрастен тон и със сравнително по-малко думи, отколкото например Даниловият продължител. Това е било сторено от Григорий Цамблак не само поради факта, че е българин. Очевидно нуждите за момента са изисквали да се посочи, че такива вражди не са били от полза за двата народа. Именно този тон е допаднал на съставителите на младите летописи и на техните по-нататъшни продължители и преписвачи, които са предали в съвсем съкратен вид разказа на Григорий Цамблак, а не онова, което може би са знаели от старите летописи или от Даниловия продължител.